

Bartosz Kwiatkowski¹

**POSTAWY SPOŁECZNO-MORALNE SKAZANYCH
A ICH PROAKTYWNOŚĆ STOSOWANA WOBREZ
OGRANICZENIOM ŚRODOWISKA WIĘZIENNEGO**

**THE SOCIAL AND MORAL ATTITUDES OF
CONVICTS AND THEIR PROACTIVITY USED
AGAINST THE LIMITATIONS OF THE PRISON
ENVIRONMENT**

Otrzymano: 02.06.2020 Zaakceptowano: 22.12.2020 Opublikowano: 28.02.2021

DOI: 10.5604/01.3001.0014.7609

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Pojęcie norm moralnych jest zagadnieniem interdyscyplinarnym, definiowanym przez różne dziedziny nauki. Postawy wobec preferowanych norm moralnych zauważalnie rzadziej pojawiają się w opracowaniach teoretycznych jak i empirycznych, mimo to w przedstawianym badaniu podjęto próbę ustalenia zależności pomiędzy osobistym stosunkiem skazanych wobec pięciu niezależnych norm moralnych a ich cechami osobowości proaktywnej.

W badaniu wzięło udział 100 skazanych pierwszy raz karanych i 100 recydywistów, którzy mieli za zadanie ustosunkować się do stwierdzeń zawartych w Kwestionariuszu postaw wobec norm moralnych oraz Skali proaktywności w izolacji więziennej. Skazani mężczyźni odbywali karę

¹ Dr Bartosz Kwiatkowski, Areszt Śledczy w Opolu, Wyższa Szkoła Bankowa w Opolu, autor do korespondencji: Bartosz Kwiatkowski, adres e-mail: kwiatkowski34@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2889-8863.

pozbawienia wolności w dwóch różnych jednostkach penitencjarnych na terenie Polski. Wyniki badań pokazały, że skazani pierwszy raz karani aprobujący postawy wobec mściwości, pomagania innym oraz namawiania do zła mają większą skłonność do podejmowania proaktywnych zachowań. Ponadto w grupie recydywistów nie zauważono związków pomiędzy deklarowanymi postawami wobec norm moralnych a ich poziomem proaktywności, natomiast wykazano, że prezentują oni więcej pozytywnych postaw odnoszących się do pomagania innym ludziom oraz mściwości w porównaniu do badanej populacji skazanych karanych pierwszy raz.

Osiągnięte rezultaty stanowią dodatkowe źródło wiedzy na temat proaktywności skazanych, którą można umiejętnie wykorzystywać, dlatego też znaczenie przeprowadzonych badań jest szczególnie istotne dla praktyków penitencjarnych realizujących różnorodne oddziaływania resocjalizacyjne, ale również specjalistów z dziedziny prawa karnego wykonawczego.

Słowa kluczowe: moralność, postawy społeczno-moralne, proaktywność, skazani mężczyźni

Abstract

The concept of moral norms is an interdisciplinary issue, defined by different fields of science. Attitudes towards the preferred moral norms are noticeably less frequent in both theoretical and empirical studies, although in the present study an attempt has been made to establish the relationships between the personal attitude of convicted persons towards five independent moral norms and their proactive personality traits.

The study involved 100 first-time convicts and 100 recidivists, who were asked to respond to the statements made in The questionnaire on attitudes towards moral norms and The scale of proactivity in penitentiary isolation. The convicts were serving prison sentences in two different penitentiary units in Poland. The results of the research showed that those convicted for the first time who approved of attitudes towards vindictiveness, helping others and incitement to evil had a greater propensity for proactive behaviour. In addition, the group of recidivists showed no correlation between the declared attitudes to moral norms and their level of proactivity, but showed that they displayed more positive attitudes towards helping other people and vindictiveness, in comparison to the population of first-time convicts.

The results form an additional source of knowledge about the proactivity of convicts, which can be skilfully used, and therefore the research carried out is particularly important for penitentiary practitioners who carry out various rehabilitation activities, as well as specialists in executive criminal law.

Key words: morality, social and moral attitudes, proactivity, convicted men

1. Postawy moralne jako przejaw rozwoju struktur poznawczych

Na przestrzeni wieków problematyka rozwoju moralności człowieka stanowiła niemal wyłącznie domenę filozofii. Sprzeczne stanowiska intuicjonalistów i racjonalistów uzewnętrzniające przez wybitnych filozofów przyczyniły się do konsekwentnego poszukiwania koncepcji oceny moralnej². W dziedzinie psychologii skupiano się raczej na przyjęciu trafnej klasyfikacji rozwoju moralnego³, a w mniejszym stopniu odwoływano się do norm moralnych i prezentowanych względem nich postaw⁴.

W psychologii pojęcie „postawa” zajmuje koronną pozycję w kontekście szerszego ujmowania zachowania człowieka. Zaprezentowany termin stał się również jedną z podstawowych kategorii heurystycznych wykorzystywanych w badaniach eksperymentalnych⁵. W filozofii i psychologii istnieje wiele określeń precyzujących znaczenie postaw moralnych. Definicja postawy moralnej jest zamiennie stosowana z terminem normy moralnej, niezależnie od dyscyplin naukowych podejmujących się opisu tego konstruktu. W filozofii normy moralne są wyrażeniem powinności, przepisów lub reguł obowiązujących⁶, natomiast w ujęciu psychologicznym są to „zasady społeczne regulujące ludzkie życie, obejmujące ustanowione

² K. Saja, *Język etyki a utilitaryzm. Filozofia moralna Richarda M. Hare'a*, Kraków 2008.

³ L. Kohlberg, R. Mayer, *Rozwój jako cel wychowania*, w: *Alternatywy myślenia o/dla edukacji*, red. Z. Kwieciński, Warszawa 2000, s. 21–65; J. Trempała, D. Czyżowska, *Rozwój moralny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa 2003, s. 106–130.

⁴ W. Poznaniak, *Zaburzenia w społecznieniu u przestępców: Analiza niektórych mechanizmów psychologicznych*, Poznań 1982.

⁵ M. Marody, *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*, Warszawa 1976.

⁶ T. Czeżowski, *Dwojakie normy*, „Etyka” 1/1966, s. 145–155.

prawa i niepisane wzorce kulturowe”⁷. W literaturze psychologicznej wyszczególnia się trzy stanowiska metodologiczne, według których należy „interpretować” pojęcie norm moralnych. Pierwsze z nich określa normy moralne jako konkretne wytyczne, które przez większą zbiorowość są wyrażane i akceptowane. Element statystyczny jest kluczowy do udzielania ważności poszczególnym normom, albowiem to przeważająca część populacji ludzkiej decyduje o tym, co jest dobre lub złe. Przedstawicielami powyższego stanowiska są badacze należący do nurtu relatywistycznego, czyli E. Durkheim, K. Horney i E. Fromm. Drugie stanowisko dotyczy uwarunkowania normy moralnej od satysfakcji osobistej, równowagi wewnętrznej czy umiejętności radzenia sobie⁸. Taka koncepcja jest zbliżona do podejścia relatywistycznego, mimo iż jego tezy odnoszą się do założeń behawiorystów, takich jak I. Pawłow czy B.F Skinner. Ostatnie stanowisko nazwane egzystencjalistyczno-personalistycznym jest charakterystyczne dla współczesnych nurtów psychologicznych, a najczęściej znajduje swoje odzwierciedlenie w tezach popularyzowanych przez psychologów humanistycznych. Przedstawiciele tego nurtu, tacy jak A.H. Maslow, G. Allport i C. Rogers wskazują, że o moralnym postępowaniu człowieka decyduje pełen rozwój oraz aktualizacja potencji osobowości, a konkretnie samourzeczywistnienie, samorealizacja i autokreacja⁹.

Postawy wobec wartości moralnych zależą od moralnej świadomości, motywacji oraz podejmowanego zachowania¹⁰. Taka konstatacja została rozwinięta, a zarazem precyzyjnie opisana przez W. Poznaniaka¹¹ na przełomie lat 70. i 80. XX wieku. Cechą charakterystyczną jego wywodów jest definicja postaw społeczno-moralnych podkreślająca, iż przytoczone przekonania obejmują stosunek jednostki wobec zachowań i ich skutków, które są objęte nakazami i zakazami normatywnymi. Wcześniejsze rozważania H. Muszyńskiego¹² pozwoliły na dookreślenie konceptu normy społeczno-moralnej, tłumacząc jej treść jako trwałą tendencję do kierowania własnych dążeń ku respektowaniu lub łamaniu norm dotyczących relacji międzyludzkich. Tok postępowania zgodny z ideą wybranej społeczności jest uznawany za adekwatną formę zachowania, które nazywa się „uspo-

⁷ C. Tavris, C. Wade, *Psychologia. Podejścia oraz koncepcje*, Poznań 1999, s. 342.

⁸ M. Stepulak, *Psycholog wobec proponowanych koncepcji normy etycznej*, w: *Norma psychologiczna*, red. Z. Uchnas, Lublin 1998, s. 97–112.

⁹ A.H. Maslow, *W stronę psychologii istnienia*, Poznań 2004.

¹⁰ W. Poznaniak, *op. cit.*

¹¹ *Ibidem.*

¹² H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1978.

łecznionymi”, podczas gdy poczynania rozbieżne z obowiązującymi normami nazywa się „społecznymi” lub „asocjalnymi”¹³. W każdej wspólnocie czy subkulturze dominują konkretne normy moralne, wobec których istnieje możliwość pozytywnego bądź negatywnego ustosunkowania się. W koncepcji W. Poznaniaka¹⁴ główną funkcję odgrywają postawy wobec mściwości, kradzieży, namawiania innych do zła, przyznawania się do winy oraz pomagania innym ludziom. Nie wszystkie z nich podlegają powszechnej i permanentnej ocenie moralnej, niemniej ich doniosłość dla prawidłowego egzystowania jednostki w przestrzeni publicznej jest niebagatelna. Bez względu na treść zachowań moralnych akcentuje się, iż są one znaczące z powodu wewnętrznych stanów motywacyjnych, jak i warunków zewnętrznych. Ponadto ustawiczne występowanie działań o charakterze moralnym w różnych sytuacjach życiowych świadczy o centralności obiektów postaw społeczno-moralnych¹⁵.

Wąski zakres stosowalności postaw społeczno-moralnych wydaje się być naczelną przyczyną, która przesądza o trudnościach w uspołecznianiu jednostek dopuszczających się czynów zabronionych przepisami prawa. W piśmiennictwie przywołuje się pogląd, że normy i reguły wskazane dla osób nieprzestrzegających porządku prawnego są przez nie uznawane za coś bezcelowego, a oprócz tego mają wymiar arbitralnie przyjmowanych obostrzeń, które należy respektować¹⁶. Sprostanie oczekiwaniom ogólnospołecznym poprzez wdrażanie metod pozwalających na osiągnięcie marginesu tolerancji dla norm akceptowalnych, powinno stanowić jeden z głównych postulatów resocjalizacyjnych. Uzyskane wyniki badań empirycznych świadczą, że stosunek przestępców do norm społeczno-moralnych jest odmienny w porównaniu do większości społeczeństwa. Nieletni sprawcy przestępstw prezentują mniej krytyczne przekonania względem kradzieży niż osoby niekarane¹⁷, co bezpośrednio może wynikać z pozostawania przez nich na niższych stadiach rozwoju moralnego¹⁸. Oprócz tego, osobiste zapatrywania nieletnich przestępców na temat obowiązują-

¹³ A. Lewicki, *Psychologia kliniczna*, Warszawa 1969.

¹⁴ W. Poznaniak, *op. cit.*

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ J. Groth, *Rozumowanie moralne nieletnich przestępców*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 3/2007, s. 191–205.

¹⁷ W. Poznaniak, *op. cit.*

¹⁸ D. Czyżowska, A. Niemczyński, E. Kmieć, *Formy rozumowania moralnego Polaków w świetle danych z badania metodą Lawrence’a Kolberga*, „Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej” 1(2)/1993, s. 19–37.

cych norm moralnych oraz postawy wobec ich przekraczania są inne niż u ludzi przestrzegających porządku prawnego¹⁹.

Niska skuteczność kary pozbawienia wolności wykonywanej wobec osób wielokrotnie karanych w pewnym aspekcie zależy od ich negatywnego spostrzegania i oceny aparatu sprawiedliwości, a także bezkrytycznego nastawienia do popełniania kolejnych przestępstw²⁰. Zjawisko recydywy powstające poprzez kontynuowanie przestępczej działalności może mieć zatem związek z krytycznym stosunkiem do obowiązujących norm moralnych. Recydywiści są bowiem uodpornieni na moralne i psychiczne cierpienia, a więc ich predyspozycje adaptacyjne do warunków izolacyjnych są zdecydowanie większe niż u skazanych odbywających karę pozbawienia wolności pierwszy raz²¹. Z zaprezentowanych powyżej wniosków wynika, że postawy moralne przestępców nie są jedynie związane z niską internalizacją norm, ale również zależą od umiarkowanej wrażliwości na kontrolę obywatelską. W tym rozumieniu osoby wielokrotnie skazywane na karę bezwzględnego pozbawienia wolności są niewrażliwe na karę społeczną, zaś popełniane przez nie powtórne przestępstwa nie są skorelowane z siłą napiętnowania, a nawet prawdopodobieństwem wykrycia czynu. W populacji więziennej można zauważyć silną skłonność do prezentowania zachowań moralnie nagannych, do czego przyczynia się sytuacja anonimowości i rozproszonej odpowiedzialności, które także predysponują do inicjowania reakcji i aktywności opartych na zadawaniu innym bólu czy upokorzenia²².

2. Koncepcja osobowości proaktywnej

Od dziesięcioleci w psychologii społecznej przedstawia się, a zarazem próbuje uzasadniać tezę, że zachowanie człowieka zależy od cech osobowości i czynników sytuacyjnych²³. Niektórzy autorzy skrupulatnie ekspli-

¹⁹ J.M. Stanik, *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*, Warszawa 1980, s. 26.

²⁰ S. Mika, *Skuteczność kar w wychowaniu*, Warszawa 1969.

²¹ W. Poznaniak, *op. cit.*

²² J.C. Cochran, D.P. Mears, *Social isolation and inmate behavior: A conceptual framework for theorizing prison visitation and guiding and assessing research*, „Journal of Criminal Justice” 41(4)/2013, s. 252–261.

²³ A.O. Hirschman, *Exit, voice, and loyalty. Responses to decline in firms, organizations, and states*, Cambridge 1970; R.W. White, *Motivation reconsidered: The concept of competence*, „Psychological Review” 66/1959, s. 297–333.

kują zachowania ludzi, którzy aktywnie bądź biernie wypatrują rozwiązań ułatwiających zaadaptowanie się do niekorzystnych warunków²⁴. Istnieje także opinia, że ludzie i ich zachowanie, a także środowisko nieustannie na siebie oddziałują, niemniej o przewadze któregoś z elementów interakcji decydują zazwyczaj właściwości osoby sprawczej²⁵. Struktura interakcyjnej teorii A. Bandury²⁶ posłużyła do sformułowania koncepcji proaktywnej osobowości Batemana i Cranta²⁷, którą na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat stosowano do wyjaśniania zachowań jednostek funkcjonujących w otwartych oraz zamkniętych środowiskach.

Proaktywna osobowość jest konstruktem różnicującym ludzi w zakresie podejmowania kreatywnych działań, mających umożliwić im pośredni wpływ na środowisko²⁸. Proaktywność jako cecha osobowości pozwala także na zmianę „samego siebie” w szczególności, gdy nie można wprowadzić transformacji w fundamentalnych elementach środowiskowych, stanowiących nieprzekraczalną barierę hamującą rozwój osobisty²⁹. Osiągnięcie wyznaczonych celów wymaga poszukiwania nowych sposobów postępowania zaradczego wbrew zewnętrznym dystraktorom lub wewnętrznym ograniczeniom człowieka. W każdej zbiorowości występują zauważalne dysproporcje w poziomie zaangażowania poszczególnych osób w realizację planów czy własnych ambicji. Pewien odsetek populacji ludzi dorosłych można zatem sklasyfikować jako pasywnych odbiorców ograniczeń środowiskowych, natomiast pozostałych należy traktować jako „obdarzonych” określonymi predyspozycjami przyczyniającymi się do realnych przekształceń w różnych dziedzinach życia³⁰. W definicji Cranta³¹ proaktywna osobowość ułatwia jednostce podejmowanie inicjatywy, aby ulepszać obecne lub tworzyć zupełnie nowe

²⁴ M.K. Dhami, P. Ayton, G. Loewenstein, *Adaptation to imprisonment: Indigenous or imported?*, „Criminal Justice and Behavior” 34(8)/2007, s. 1085–1100.

²⁵ A. Bandura, *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*, Englewood Cliffs 1986.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ T.S. Bateman, J.M. Crant, *The proactive component of organizational behavior: A measure and correlates*, „Journal of Organizational Behavior” 14/1993, s. 103–118.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ J.M. Crant, *Proactive behavior in organizations*, „Journal of Management” 26/2000, s. 435–462.

³⁰ D.M. Buss, *Selection, evocation, and manipulation*, „Journal of Personality and Social Psychology” 53/1987, s. 1214–1221.

³¹ J.M. Crant, *op. cit.*, s. 436.

warunki wymagane do lepszego funkcjonowania. Jednostka zapoczątkowująca niewymuszoną aktywność poprzez gromadzenie niezbędnych zasobów przyjmuje na siebie odpowiedzialność za podtrzymywanie przebiegu zmiany³². Ponadprzeciętna inicjatywa, będąca zarazem źródłem determinacji człowieka do działania o charakterze przyszłościowym, jest charakterystyczna dla ludzi, którzy „sprawiają, że coś się dzieje”, czyli dla tych, których w literaturze nazywa się proaktywnymi³³. Ich domeną jest wszechstronne i systematyczne działanie, aż do momentu zrealizowania wcześniej sprecyzowanych planów. Proaktywne osoby poszukują nadarzających się okazji do wdrażania modyfikacji, dlatego też w środowiskach pracy są nazywani „tropicielami”, którzy przeformułują misję organizacji oraz kreatywnie rozwiązują napotkane przeciwności³⁴. Ich wieloaspektowe postępowanie pozwala im wdrażać określone strategie radzenia sobie ze stresem i niepewnością³⁵, zwiększać ogólną wydajność w miejscu zatrudnienia³⁶ oraz modyfikować zadowolenie z życia³⁷.

Do niedawna kontekst ukierunkowanych aktywności przynoszących efekty w dłuższej perspektywie czasowej nie był poruszany w odniesieniu do środowisk zamkniętych. Dotyczy to również środowiska więziennego, które cechują liczne obostrzenia hamujące wewnętrzną motywację tymczasowo aresztowanych i skazanych do działań przyszłościowych. Po raz pierwszy zagadnienie proaktywności osób pozbawionych wolności zostało poruszone przez B. Kwiatkowskiego i A. Bańkę³⁸. Proaktywność osadzonych sprowadza się do szeregu działań i aktywności skierowanych na osiągnięciu odległych celów³⁹. Zasadniczo ten rodzaj specyficznego zachowania

³² A. Bańka, *Proaktywność i decyzyjność. Nowe miary adaptacji twórczej do rozmytej rzeczywistości rynku pracy*, w: *Zawód czy kompetencje? Wymagania rynku pracy a wspieranie rozwoju kariery*, red. V. Drabik-Podgórna, M. Podgórna, Toruń 2016, s. 41.

³³ E.W. Morrison, C.C. Phelps, *Taking charge at work: Extrarole efforts to initiate workplace change*, „Academy of Management Journal” 42/1999, s. 403–419.

³⁴ H. Leavitt, *Managerial psychology: Managing behavior in organizations*, Chicago 1988.

³⁵ A. Bańka, *op. cit.*, s. 13–55.

³⁶ M. Spitzmuller, H.P. Sin, M. Howe, S. Fatimah, *Investigating the uniqueness and usefulness of proactive personality in organizational research: A meta-analytic review*, „Human Performance” 28(4)/2015, s. 351–379.

³⁷ S. Geertshuis, M. Jung, H. Cooper-Thomas, *Preparing students for higher education: The role of proactivity*, „International Journal of Teaching and Learning in Higher Education” 26(2)/2014, s. 157–169.

³⁸ B. Kwiatkowski, A. Bańka, *Wstępna charakterystyka psychometryczna Skali Proaktywności w Izolacji Więziennej (SPIW)*, „Czasopismo Psychologiczne” 19(2)/2013, s. 361–373.

³⁹ *Ibidem*.

powinien być skierowany na życie po odbyciu orzeczonej kary, niemniej zdarza się, że zapoczątkowane przez osadzonych aktywności w czasie terażniejszym pozwalają im na osiąganie różnorodnych celów w zakładzie karnym. Wartość proaktywności obserwuje się w momentach wymagających podwyższonej odporności na stres, który wynika z deprivacji, stygmatyzacji, degradacji, depersonalizacji czy prizonizacji⁴⁰. Ponadto postawa proaktywna przyczynia się do budowania personalnych zasobów, potrzebnych do skutecznej adaptacji w nowym otoczeniu, jak i wzmacniania procesu reorientacji przyszłych celów i potrzeb jednostki.

Powyższe rozważania dotyczące proaktywności osób pozbawionych wolności prowadzą do konkluzji, że dobrowolne i sprecyzowane aktywności mogą przynosić zadowalające skutki dla nich, ich obecnego środowiska oraz osób pozostających na wolności. W pewnych okolicznościach tego typu zachowania mają negatywne konotacje, co nie oznacza, że poprzez pozytywne wpływy środowiskowe nie może nastąpić modyfikacja osobistego światopoglądu oraz preferencji dotyczących przyszłego funkcjonowania⁴¹. Negatywne konsekwencje podwyższonego poziomu proaktywności osadzonych mogą wpływać na ich aktualną sytuację więzienną, czas bezpośrednio po zwolnieniu z zakładu karnego, a nawet perspektywę dalekosiężnej przyszłości. W izolacji penitencjarnej jej niekorzystny wpływ może przejawiać się poprzez ofensywną integrację z podkulturą więzienną oraz konflikty z personelem zatrudnionym w różnych pionach Służby Więziennej. Ponadto osoby sprawne intelektualnie, lecz posiadające poważne zaburzenia osobowości mogą wykorzystywać cechy proaktywne do kontynuowania kariery przestępczej. W tym znaczeniu negatywna miara proaktywności dotyczy akceptacji norm, które ułatwiają funkcjonowanie w roli przestępcy, a prezentowanie „pozornie” łagodnych i koncyliacyjnych postaw tu i teraz, nie ma umocowania w ich przyszłym postępowaniu. Z drugiej strony nie można wykluczyć, że niemoralne intencje, stanowiące podłoże intencjonalnych działań wymaganych do restrukturyzacji środowiska, mogą z czasem zostać zastąpione przez aprobowane wartości i zasady współżycia społecznego. Z tego powodu proaktywność jest cechą osób elastycznych, świadomych własnych potrzeb, a przede wszystkim posiadających potencjał przewyższający trudności ze-

⁴⁰ B. Kwiatkowski, *Dalsza walidacja Skali Proaktywności w Izolacji Więziennej*, „Czasopismo Psychologiczne”, 21(2)/2015, s. 239–251.

⁴¹ A.M. Grant, S.K. Parker, C. Collins, *Getting credit for proactive behavior: Supervisor reactions depend on what you value and how you feel*, „Personnel Psychology” 62/2009, s. 31–55.

wewnętrzne, co w kontekście środowiska opresyjnego oznacza efektywne radzenie sobie z ograniczeniami, restrykcjami i wszechobecnym stresem⁴².

3. Cel badania

W warunkach więziennych oraz innych nietypowych realiach zubożenia środowiskowego może dochodzić do niewykształcania się złożonych strategii rozumowania moralnego⁴³. Oprócz tego, środowisko więzienne utrudnia realizację wyznaczanych celów, jednakże skazani charakteryzujący się cechami osobowości proaktywnej mają większą szansę na restrukturyzację otaczającej przestrzeni życiowej⁴⁴. W dostępnych opracowaniach psychologicznych wykazywano, że istnieje pozytywna zależność pomiędzy proaktywnością ogólną skazanych a ich ekstrawersją, otwartością na doświadczenie, sumiennością, a także poczuciem samoskuteczności i skłonnością do odczuwania pozytywnych emocji⁴⁵. Zarówno w grupie skazanych kobiet, jak i mężczyzn deklarowana proaktywność ma dodatni związek z lękiem przed przyszłością, zaś tylko wśród kobiet wystąpiła podobna zależność pomiędzy ich proaktywnością a nadzieją na sukces⁴⁶. Dodatkowo w innym badaniu nie zauważono różnic w poziomie proaktywności u skazanych kobiet znajdujących się na różnych etapach życia, niemniej ich cechy osobowości proaktywnej są pozytywnie skorelowane z odbywaniem kary w systemie programowanego oddziaływania⁴⁷.

Pomimo wielu badań poświęconych kwestii proaktywności jak dotychczas nie sprawdzano empirycznie, czy posiadanie cech osobowości proaktywnej ma odzwierciedlenie w postawach wobec norm moralnych przestępców, wszakże przytacza się pogląd dowodzący, że kierunek działania człowieka zależy od interioryzacji wartości, które stanowią funda-

⁴² B. Kwiatkowski, *Proaktywne konstruowanie przyszłości w izolacji więziennej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 93/2016, s. 43–59.

⁴³ J. Gibbs, K.S. Basinger, R.L. Grime, J.R. Snarey, *Moral judgment development across cultures: Revisiting Kohlberg’s universality claims*, „Developmental Review” 27(4)/2007, s. 443–500.

⁴⁴ B. Kwiatkowski, *Proaktywne konstruowanie...*, s. 43–59.

⁴⁵ B. Kwiatkowski, *Dalsza walidacja...*, s. 239–251.

⁴⁶ M. Wysocka-Pleszyk, K. Tucholska, *Proaktywność osadzonych a ich nadzieja na sukces i lęk przed przyszłością*, „Czasopismo Psychologiczne” 24(2)/2018, s. 373–380.

⁴⁷ B. Kwiatkowski, *Poziom proaktywności kobiet odbywających karę pozbawienia wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 96/2017, s. 69–86.

ment zachowań moralnych⁴⁸. Konsekwentne poszerzanie wiedzy na temat proaktywności skazanych ma duże znaczenie dla praktyki penitencjarnej oraz proponowanych zabiegów resocjalizacyjnych. Biorąc pod uwagę powyższe określono, że celem badania będzie ustalenie związku między stosunkiem wobec postaw społeczno-moralnych skazanych mężczyzn a ich poziomem proaktywności. W oparciu o przyjęty cel sformułowano dwie hipotezy badawcze:

1. Pozytywne postawy skazanych wobec pomagania innym ludziom oraz przyznawania się do winy mają pozytywny związek z ich poziomem proaktywności.
2. Pozytywne postawy skazanych wobec mściwości, kradzieży oraz namawiania innych do zła mają negatywny związek z ich poziomem proaktywności.

4. Narzędzia badawcze

Poziom proaktywności skazanych mężczyzn ustalono poprzez zastosowanie ostatecznej wersji Skali proaktywności w izolacji więziennej SPIW15⁴⁹. Pierwotna wersja skali została skonstruowana przez B. Kwiatkowskiego i A. Bańkę w 2013 roku⁵⁰. Metoda ostateczna zawiera 15 pytań testowych tworzących trzy niezależne wymiary: Proaktywność adaptacyjna doraźna, Proaktywność adaptacyjna kontynuacyjna, Proaktywność adaptacyjna projekcyjna. Wymienione wymiary składają się na Proaktywność ogólną. W omawianym narzędziu badawczym każda z pozycji testowych jest oceniana na 5-stopniowej skali, od „1” – „całkowicie się nie zgadzam” do „5” – „całkowicie się zgadzam”. Wartość współczynnika *alfa* Cronbacha dla całej skali wynosi 0,854, natomiast dla jej poszczególnych czynników odpowiednio: Proaktywność adaptacyjna doraźna – 0,843, Proaktywność adaptacyjna kontynuacyjna – 0,846, Proaktywność adaptacyjna projekcyjna – 0,844⁵¹.

⁴⁸ W. Szewczuk, *Sumienie. Studium psychologiczne*, Warszawa 1988.

⁴⁹ B. Kwiatkowski, *Dalsza walidacja...*, s. 239–251.

⁵⁰ B. Kwiatkowski, A. Bańka, *op. cit.*, s. 361–373.

⁵¹ B. Kwiatkowski, *Dalsza walidacja...*, s. 245.

Drugą metodą badawczą wykorzystaną w badaniu był Kwestionariusz postaw wobec norm moralnych autorstwa W. Poznaniaka⁵². Narzędzie zawiera 60 pytań odnoszących się do różnych wzorów i norm postępowania w codziennym życiu. Każda z pięciu skal kwestionariusza uwzględnia inny przedmiot postaw społeczno-moralnych. W kwestionariuszu wyróżniono następujące skale: Skala postaw wobec pomagania innym ludziom, Skala postaw wobec mściwości, Skala postaw wobec przyznawania się do winy, Skala postaw wobec kradzieży, Skala postaw wobec namawiania innych do zła. Ustosunkowanie się do poszczególnych stwierdzeń odbywa się poprzez zaznaczenie odpowiedzi na 5-stopniowej skali (od 1 – zdecydowanie nie, do 5 – zdecydowanie tak), w oparciu o własne odczucia i przekonania w obecnej chwili. Wskazuje się, aby unikać odpowiedzi eksponujących niezdecydowanie odnośnie wymienionych pozycji testowych.

5. Grupa badana

W przeprowadzonym badaniu uczestniczyły dwie grupy skazanych mężczyzn, którzy odbywali karę pozbawienia wolności na podstawie prawomocnego wyroku sądu. Pierwszą grupę utworzyło 100 skazanych po raz pierwszy karanych, przebywających w Zakładzie Karnym w Nysie. W drugiej grupie znalazła się 100 recydywistów izolowanych od społeczeństwa w Zakładzie Karnym w Sierakowie Śląskim. Wyszczególnione zakłady karne w obowiązującej nomenklaturze są sklasyfikowane jako jednostki typu półotwartego, w których istnieje większa możliwość podejmowania swobodnych, a zarazem produktywnych aktywności w porównaniu do jednostek typu zamkniętego.

Przed przystąpieniem do badań ustalono określone kryteria doboru skazanych do grup badanych. Ostatecznie w badaniu wzięli udział skazani będący w okresie średniej dorosłości. Przedstawiony okres życia został ograniczony, stąd też zakwalifikowani do badania zostali tylko skazani w wieku od 35 do 55 lat. Ponadto dobór próby uwzględniał charakter popełnionych przestępstw, a zatem tylko skazani odbywający karę za przestępstwo bez użycia przemocy mogli być uczestnikami badania. Istotna była także suma wszystkich orzeczonych kar, toteż w badaniu uczestniczyli skazani odbywający karę pozbawienia wolności w wymiarze od 3 do

⁵² W. Poznaniak, *op. cit.*

5 lat. Ostatnim wskaźnikiem przyporządkowującym skazanych do części eksploracyjnej był środkowy etap odbywania kary, będący z teoretycznego punktu widzenia najbardziej korzystnym do uczestnictwa w oddziaływaniach resocjalizacyjnych. Wprowadzenie przytoczonego wymogu oznaczało wykluczenie skazanych, którzy w niedalekiej przeszłości zostali doprowadzeni do zakładu karnego oraz tych, którzy w bliższej perspektywie mieli zostać z niego zwolnieni ze względu na koniec kary.

6. Wyniki badań własnych

Analiza statystyczna danych uzyskana za pomocą Kwestionariusza Postaw wobec Norm Moralnych (KPM) wskazuje na niewielkie różnice wartości skrajnych, średnich czy odchyłeń standardowych między pięcioma czynnikami przedstawianej metody. W tabeli 1 zaprezentowano maksymalne wyniki wszystkich podskal KMP, które wyniosły 60 punktów, a także minimalne sumy punktów dla wymienionych podskal: pomaganie innym – 16, mściwość – 14, przyznawanie do winy – 17, kradzież – 20, namawianie innych do zła – 19. Średnie i odchylenia standardowe przytoczonych czynników KMP także zaprezentowano w tabeli 1. Ich wyniki są zbliżone i przyjmują następujące wartości dla poszczególnych skal: pomaganie innym ($M=36,95$; $SD=8,06$), mściwość ($M=35,64$; $SD=7,88$), przyznawanie do winy ($M=36,70$; $SD=7,33$), kradzież ($M=35,96$; $SD=7,43$), namawianie innych do zła ($M=35,48$; $SD=6,52$).

Na wynikach z Kwestionariusza postaw wobec norm moralnych wykonano analizę porównawczą zebranych danych z rozkładem normalnym. Osiągnięte rezultaty dowodzą, iż tylko podskala KMP namawianie innych do zła, wyraźnie odstaje od rozkładu normalnego ($p<0,05$), aczkolwiek taką zależność zaobserwowano przy użyciu testu K-S, zaś w przypadku metody S-W nie występuje różnica w tymże względzie. Struktura wyników pozostałych skal KPM jest dobrze dopasowana do rozkładu normalnego.

Porównanie dwóch grup skazanych mężczyzn ujawniło, iż istnieją pewne różnice pomiędzy analizowanymi czynnikami Kwestionariusza postaw wobec norm moralnych. Osoby wielokrotnie karane mają istotnie wyższą skłonność do pomagania innym ludziom ($M=38,64$; $SD=8,28$) niż osoby pierwszy raz karane ($M=35,26$; $SD=7,49$). Ponadto zauważono, że recydywiści deklarują zauważalnie więcej postaw nacechowanych mściwością ($M=36,81$; $SD=7,87$) niż osoby pierwszy raz karane ($M=34,46$;

SD=7,76). Wśród pozostałych skal KPM nie odnotowano dysproporcji między przytaczanymi grupami skazanych.

Tabela 1. Statystyki opisowe i wyniki testów normalności czynników KPM

	Minimum	Maksimum	M	SD	Kolmogorow-Smirnow		Shapiro-Wilk	
					Statystyka	P	Statystyka	P
KPM pomaganie innym	16	60	36,95	8,06	0,055	0,200	0,996	0,864
KPM mściwość	14	60	35,64	7,88	0,052	0,200	0,995	0,694
KPM przyznawanie do winy	17	60	36,70	7,33	0,056	0,200	0,992	0,339
KPM kradzież	20	60	35,96	7,43	0,043	0,200	0,990	0,177
KPM namawianie innych do zła	19	60	35,48	6,52	0,064	0,044*	0,988	0,088

KMP – Kwestionariusz postaw wobec norm moralnych; * $p < 0,05$

Źródło: badanie własne.

Postawione początkowo dwie hipotezy odnosiły się do potencjalnych zależności postaw społeczno-moralnych skazanych z poziomem proaktywności. Pierwsza hipoteza zakładała wystąpienie dodatniej korelacji pomiędzy pozytywnymi postawami skazanych wobec pomagania innym ludziom oraz przyznawania się do winy a ich proaktywnością. Druga z kolei wskazywała na negatywny związek między prezentowaniem przychylnych postaw względem mściwości, kradzieży oraz namawiania innych do zła a proaktywnością badanej populacji skazanych mężczyzn.

Tabela 2. Wyniki średnich, odchyłeń standardowych oraz istotności różnic postaw moralnych pomiędzy dwiema grupami skazanych mężczyzn

	Pierwszy raz karani		Recydywiści		U	P
	M	SD	M	SD		
KPM pomaganie innym	35,26	7,49	38,64	8,28	8484	0,001*
KPM mściwość	34,46	7,76	36,81	7,87	9060	0,015*
KPM przyznawanie do winy	36,64	7,18	36,75	7,52	9957	0,821
KPM kradzież	35,55	7,55	36,36	7,31	9609	0,281
KPM namawianie innych do zła	35,52	6,59	35,44	6,49	10063	0,973

KMP – Kwestionariusz postaw wobec norm moralnych; * $p < 0,05$

Źródło: badanie własne.

Zaprezentowane w tabeli 3 wyniki korelacji dla grupy skazanych pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności dowodzą, iż istnieje ujemna zależność pomiędzy proaktywnością adaptacyjną kontynuacyjną (PAK) a KPM mściwość oraz KPM namawianie innych do zła. Ponadto kolejny czynnik SPIW – proaktywność adaptacyjna projekcyjna (PAP), jak również ogólny poziom proaktywności (PO) są ujemnie skorelowane z KPM pomaganie innym oraz KPM mściwość.

Tabela 3. Wyniki korelacji KPM i SPIW15 w grupie skazanych pierwszy raz karanych

	PAD	PAK	PAP	PO
KPM pomaganie innym	-0,11	-0,19	-0,21*	-0,22*
KPM mściwość	-0,13	-0,29**	-0,28**	-0,27**

KPM przyznawanie do winy	-0,08	-0,14	-0,14	-0,14
KPM kradzież	-0,11	-0,19	-0,16	-0,19
KPM namawianie innych do zła	-0,05	-0,22*	-0,19	-0,18

PAD – Proaktywność adaptacyjna doraźna; PAK – Proaktywność adaptacyjna kontynuacyjna; PAP – Proaktywność adaptacyjna projekcyjna; PO – Proaktywność ogólna;

KMP – Kwestionariusz postaw wobec norm moralnych; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Źródło: badanie własne.

W grupie skazanych wielokrotnie karanych nie zaobserwowano jakichkolwiek zależności pomiędzy wynikami skali KPM a poziomem proaktywności mierzonym Skalą proaktywności w izolacji więziennej SPIW15, co ukazano w tabeli 4.

Tabela 4. Wyniki korelacji KPM i SPIW15 w grupie skazanych wielokrotnie karanych

	PAD	PAK	PAP	PO
KPM pomaganie innym	0,17	0,01	0,09	0,13
KPM mściwość	0,05	-0,06	0,02	0,01
KPM przyznawanie do winy	0,11	-0,08	-0,10	0,02
KPM kradzież	0,14	-0,03	0,08	0,11
KPM namawianie innych do zła	0,05	-0,12	-0,05	-0,03

PAD – Proaktywność adaptacyjna doraźna; PAK – Proaktywność adaptacyjna kontynuacyjna; PAP – Proaktywność adaptacyjna projekcyjna; PO – Proaktywność ogólna;

KMP – Kwestionariusz postaw wobec norm moralnych; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Źródło: badanie własne.

Podsumowanie

Pozytywne lub negatywne przekonanie do danego przedmiotu rozważań, jak również stopień natężenia odczuć wobec niego należy uznać za wyznaczniki indywidualnych preferencji człowieka⁵³. Postawy moralne odnoszą się do postępowania, które jest zgodne z powszechną rolą danego obywatela, stąd też aprobowanie etycznych norm, a zarazem krytykowanie i dystansowanie się od norm niemoralnych świadczy o wyraźnym uspołecznieniu postaw społeczno-moralnych⁵⁴.

Wśród badanej populacji skazanych mężczyzn dokonano sprawdzenia kierunku i stopnia impresji wobec postaw moralnych odwołujących się do pomagania innym ludziom, mściwości, przyznawania się do winy, kradzieży i namawiania innych do zła. W odniesieniu do osób pierwszy raz karanych nie potwierdzono pierwszej hipotezy, albowiem ich cechy proaktywnej osobowości nie korelują dodatnio z pozytywną postawą wobec pomagania innym ludziom oraz przyznawania się do winy. Ponadto zaobserwowano ujemną zależność pomiędzy pomaganiem innym ludziom a proaktywnością ogólną i proaktywnością adaptacyjną projekcyjną. Za podstawowe przyczyny nie oferowania pomocy osobom postronnym uznaje się spostrzeganie ludzi z najbliższego otoczenia jako różnych od siebie⁵⁵ oraz wystąpienie zagrożenia dla poczucia własnej wartości⁵⁶. U pierwszy raz karanych, negatywnie zapatrujących się na pomaganie innym, zauważono większą skłonność do generowania intencjonalnych aktywności zsynchronizowanych z osiągnięciem celów przyszłościowych. Co więcej, przytoczona grupa skazanych jest bardziej skłonna do poszukiwania realnego wsparcia u wykwalifikowanej kadry prawniczej, instytucji rządowych czy pracowników socjalnych, jak również regularnego poszerzania swojej wiedzy na temat ewentualnych możliwości poprawy aktualnych warunków odbywania kary lub przedwczesnego zwolnienia z zakładu karnego.

Podobnie jak w przypadku skazanych, którzy po raz pierwszy przebywali w zakładzie karnym, nie została potwierdzona także pierwsza hi-

⁵³ C. Tavis, C. Wade, *op. cit.*

⁵⁴ H. Muszyński, *op. cit.*

⁵⁵ J. Reykowski, *Funkcjonowanie osobowości w warunkach stresu psychologicznego*, Warszawa 1966.

⁵⁶ U. Dinger, J.C. Ehrenthal, C. Nikendei, H. Schauenburg, *Change in self-esteem predicts depressive symptoms at follow-up after intensive multimodal psychotherapy for major depression*, „Clinical Psychology and Psychotherapy” 24/2017, s. 1040–1046.

potęga w grupie recydywistów. Deklarowana postawa wobec pomagania innym ludziom oraz przyznawania się do winy osób wielokrotnie karanych nie ma pozytywnego związku z ogólnym poziomem proaktywności oraz trzema podskalami proaktywności. Na podstawie wcześniejszych deliberacji należy wyrazić przypuszczenie, iż negatywny stosunek recydywistów wobec norm społeczno-moralnych może powodować unikanie aktywności bezpośrednio sprofilowanych na zmianę przyszłego położenia życiowego⁵⁷. Osiągnięty rezultat z badania sugeruje również, iż należy systematycznie poszukiwać innych predyktorów proaktywności, w szczególności powiązanych ze środowiskiem wolnościowym osób posiadających przeszłość kryminalną. W ostatnich latach recydywiści są przedmiotem zainteresowania wielu dziedzin nauki, zważywszy na ich deficyt umiejętności przystosowawczych do warunków wolnościowych⁵⁸. Ich niewrażliwość na społeczne napiętnowanie, niska internalizacja norm czy ograniczone uspołecznienie utrudniają funkcjonowanie w różnorodnych rolach społecznych. Niezależnie od historii wcześniejszej karalności każde zachowanie przestępcze jest warunkowane wadliwymi strukturami osobowości lub niekorzystnymi czynnikami środowiskowymi⁵⁹. Zapobieganie popełnianiu kolejnych przestępstw może być zatem rezultatem zaangażowania skazanych we współpracę z personelem więziennym realizującym dookreślone oddziaływania naprawcze. Uzewewnętrznienie osobistego stosunku wobec norm społeczno-moralnych przez recydywistów może wskazywać na ich terażniejszy punkt widzenia związany z planami i celami żywymi. Ich poznanie może więc pomóc kadrze penitencjarnej wdrażać skuteczniejsze metody pracy resocjalizacyjnej, przede wszystkim w obszarze programów readaptacyjnych pozwalających na modyfikację dotychczasowego systemu wartości czy postulowanych norm moralnych. Jest to o tyle istotne, gdyż wynik konfrontacji moralności jednostki z moralnością jej otoczenia będzie mieć wpływ na motywację do zachowania zgodnego bądź sprzecznego z ładem prawnym po opuszczeniu środowiska więziennego⁶⁰.

⁵⁷ W. Poznaniak, *op. cit.*

⁵⁸ M. Lipsey, F.T. Cullen, *The effectiveness of correctional rehabilitation: A review of systematic reviews*, „Annual Review of Law and Social Science” 3/2007, s. 297–320; R. Opora, *Kierunki współczesnych badań nad efektywnością oddziaływań resocjalizacyjnych*, „Probacja” 3/2012, s. 67–81; D. Raś, *O poprawie winowajców w więzieniach i zakładach karnych dla nieletnich*, Katowice 2006.

⁵⁹ J.C. Cochran, D.P. Mears, *op. cit.*, s. 252–261.

⁶⁰ M. Bernasiewicz, *Środowiskowe uwarunkowania przestępczości w brytyjskich badaniach kryminologicznych*, „Forum Pedagogiczne” 1/2017, s. 33.

U skazanych pierwszy raz karanych nie stwierdzono negatywnej zależności między afirmowaniem postaw wobec mściwości, kradzieży oraz namawiania innych do zła a cechami proaktywnej osobowości. Druga z postawionych pierwotnie hipotez nie została zatem potwierdzona, niemniej istotnym wnioskiem było wykazanie ujemnego związku głoszonej postawy wobec mściwości z proaktywnością adaptacyjną kontynuacyjną i projekcyjną oraz sumą cech składających się na proaktywną osobowość. Występowanie wadliwej orientacji przestępców w rzeczywistości społeczno-prawnej oraz ich brak zrozumienia dla potrzeb psychologicznych innych ludzi zostały poparte dowodami we wcześniejszych publikacjach⁶¹. W tym ujęciu, aprobatywny osąd mściwości stanowi przykład techniki zniekształcającej obraz moralny społeczeństwa, toteż osoby pierwszy raz karane mogą mieć tendencje do potępiania swoich ofiar oraz przerzucania winy na wymiar sprawiedliwości, organy ścigania albo administrację zakładu karnego. Zgłaszane przez nich postawy wobec mściwości mogą wynikać zarówno z subiektywnego poczucia niesłusznego skazania, jak i braku zgodności co do długości orzeczonej kary lub krytycznego stosunku wobec osób z najbliższego otoczenia. Na podstawie dokonanych analiz statystycznych należy skonstatować, że osoby pierwszy raz karane uznające zasady mściwości wobec innych ludzi nie unikają kontaktu z rodziną, osobami bliskimi bądź pracownikami instytucji państwowych. Wcześniejsze badania ujawniły natomiast, że sprawcy przestępstw prezentują odrębne postawy wobec osób bliskich, zaliczanych do kategorii „każdy inny niż ja i moi bliscy”⁶². Otrzymywane wsparcie społeczne pozwala na lepsze radzenie sobie z przykrymi emocjami oraz intensywnym stresem, jak i podejmowanie środków zapobiegawczych, które chronią przed złym oddziaływaniem czynników zewnętrznych⁶³. Wychodzenie poza dostarczone informacje jest techniką stosowaną cyklicznie przez proaktywnych skazanych⁶⁴, tymczasem przyjmowanie pewnych, istotnych informacji jest warunkowane ustosunkowaniem emocjonalnym wynikającym z po-

⁶¹ W. Poznaniak, *op. cit.*

⁶² *Ibidem*, s. 117–118.

⁶³ D.L. Haynie, C. Whichard, D.A. Kreager, D. Schaefer, S. Wakefield, *Social networks and health in a prison unit*, „Journal of Health and Social Behavior” 59/2018, s. 318–334; S.J. Lepore, G.W. Evans, M.L. Schneider, *Dynamic role of social support in the link between chronic stress and psychological distress*, „Journal of Personality and Social Psychology” 61(6)/1991, s. 899–909.

⁶⁴ B. Kwiatkowski, *Proaktywne konstruowanie...*, s. 55.

siadanego systemu wartości⁶⁵. W stanie silnego pobudzenia afektywnego mogą wystąpić przeobrażenia w dziedzinie przekonań moralnych, a zatem nie można wykluczyć, iż pozytywny stosunek wobec mściwości jest jedynie niepomysłnym efektem odbywanej kary pozbawienia wolności. Ostatnią refleksją dotyczącą skazanych pierwszy raz karanych, którzy posiadają cechy osobowości proaktywnej jest dowiedzenie, iż inicjowane przez nich kontakty z rodziną bądź osobami bliskimi mają negatywny związek z przychylnym nastawieniem wobec namawiania innych do zła. Podtrzymywanie więzi ze światem wolnościowym stanowi nieobojętny czynnik mobilizujący do działania, który dostarcza wymiernych korzyści w chwili osadzenia, dając nadzieję na lepszą readaptację społeczną⁶⁶. Skupienie się na prawidłowych relacjach rodzinnych przez osoby pierwszy raz karane może wzmacniać ich skłonność do lekceważenia potrzeb innych ludzi, a nawet celowego ukierunkowania współosadzonych na nieprzestrzeganie reguł obowiązujących w zakładzie karnym czy też porządku prawnego w przyszłości. W oparciu o dokonania innych badaczy warto wyrazić supozycję, iż namawianie innych do zła może być determinowane deficytem empatii sprawców przestępstw oraz ich podwyższonym poziomem wrogości⁶⁷.

Weryfikacja empiryczna drugiej hipotezy nie udowodniła istnienia negatywnego związku między deklarowaniem przez recydywistów przychylnych postaw wobec mściwości, kradzieży lub namawiania innych do zła a proaktywnością interpretowaną jako cecha osobowości. Zastanawiający jest zatem fakt, iż żadna z analizowanych postaw wobec norm moralnych osób wielokrotnie karanych nie koreluje z ich proaktywnymi cechami, które dopuszczają inicjowanie aktywności zwróconych ku zmianie własnej osoby lub pobliskiej przestrzeni. W badaniu stwierdzono natomiast, że recydywiści częściej aprobują postawy nacechowane mściwością w porównaniu do skazanych pierwszy raz karanych. Wyrażna akceptacja zachowań odwetowych może stanowić silną komponentę przesądającą o planowaniu działań nieopartych na publicznych i prawnych zasadach,

⁶⁵ N. Noddings, *Educating moral people: A caring alternative to character education*, New York 2002.

⁶⁶ J.A. Arditti, *Parental incarceration and the family: Psychological and social effects of imprisonment on children, parents, and caregivers*, New York 2012.

⁶⁷ I. O'Donnell, C. Teljeur, N. Hughes, E. Baumer, A. Kelly, *When prisoners go home: Punishment, social deprivation and the geography of reintegration*, „Irish Criminal Law Journal” 17/2007, s. 3–9.

których respektowanie w rzeczywistości wolnościowej powinno być priorytetem dla osób opuszczających placówki penitencjarne. Ponadto na podstawie osiągniętych wyników zauważono, że skazani wielokrotnie karani częściej sygnalizują życzliwe postawy wobec pomagania innym ludziom niż pierwszy raz przebywający w warunkach więziennych. Pomimo tego trudno jest precyzyjnie i jednoznacznie określić, wobec kogo recydywiści odczuwają tego rodzaju postawy, lecz ich zaobserwowanie należy uznać za pozytywny prognostyk procesu resocjalizacji. Niektórzy autorzy sugerują, aby recydywistów obejmować większą wnikliwością oraz obdarzać ograniczonym zaufaniem, zwłaszcza w momentach wyrażania pozytywnej deklaratywności⁶⁸. Przykładem nieodzownego wsparcia dla proaktywnych skazanych powinno być jednak intensyfikowanie kontaktów z personelem więziennym, które ułatwia podjęcie zatrudnienia czy zakwalifikowanie się do kursów zawodowych⁶⁹. Oprócz tego otrzymywane od przełożonych nagrody i kary mogą powodować rozmaite modyfikacje w poziomie proaktywności⁷⁰, stąd też personalne nastawienie funkcjonariuszy i pracowników zatrudnionych w polskim systemie więziennictwa może pobudzać lub hamować proces „budowania” proaktywności sprawców przestępstw.

Poszukiwanie i praktykowanie nowego stylu życia zależy od przywiązania skazanych do wyznaczonych celów, a także ich motywacji i determinacji do działania wbrew ograniczeniom instytucjonalnym⁷¹. W założeniu teoretycznym proaktywność i zachowania proaktywne przekształcają obecne środowisko, aby dostosować je do osobistych potrzeb i możliwości człowieka⁷². W narzuconej izolacji trudno jest jednak wprowadzać dowolne i zauważalne zmiany, dlatego też jednym z podstawowych celów, a jednocześnie czynnikiem motywacyjnym proaktywnych skazanych, powinien być rzeczywisty zamiar usprawniania własnej osoby. Co więcej,

⁶⁸ H. Machel, *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski*, Kraków 2008, s. 213.

⁶⁹ B. Kwiatkowski, *Proaktywne konstruowanie...*, s. 52.

⁷⁰ J.C. Gawke, M.J. Gorgievski, A.B. Bakker, *Personal costs and benefits of employee intrapreneurship: Disentangling the employee intrapreneurship, well-being, and job performance relationship*, „Journal of Occupational Health Psychology” 23/2018, s. 508–519.

⁷¹ B. Kwiatkowski, A. Bańka, *op. cit.*, s. 365.

⁷² T.S. Bateman, J.M. Crant, *op. cit.*, s. 103–118; D.A. Major, J.A. Turner, T.D. Fletcher, *Linking proactive personality and the Big Five to motivation to learn and development activity*, „Journal of Applied Psychology” 91(4)/2006, s. 927–935; S.K. Parker, C.G. Collins, *Taking stock: Integrating and differentiating multiple proactive behaviors*, „Journal of Management” 36/2010, s. 633–662.

zdobywanie umiejętności społecznych, które chronią przed nieprzestrzeganiem porządku prawnego i doznawaniem szkód osobistych powinno być celem zarówno dla skazanych proaktywnych, jak i nieproaktywnych. Słuszne wydaje się być zatem zapatrywanie, iż rozwinięcie zdolności odgrywania roli pozwala na poczucie się częścią społeczności, zaś ograniczona predyspozycja do przyjmowania cudzej perspektywy skutkuje słabszą samokontrolą oraz mniejszym altruizmem⁷³. Niezależnie od motywów zapoczątkowywanych działań proaktywnych trzeba podkreślić, iż wymagają one wewnętrznej „nawigacji” lub samoregulacji⁷⁴. Pomyślny przebieg resocjalizacji jest więc możliwy poprzez wykorzystanie personalnej inicjatywy i zaangażowania, czyli poczesnych komponentów proaktywności, wspierających subsydiarnie proces projektowania oczekiwanych przekształceń postaw i zasad moralnych.

Konkludując należy zaznaczyć, że u osób skazanych po raz pierwszy, jak i kolejny w życiu modyfikacja pewnych postaw wobec norm moralnych w toku prowadzonych oddziaływań resocjalizacyjnych nie gwarantuje praworządnego funkcjonowania w warunkach wolnościowych. Jest to związane z bezsprzecznym znaczeniem czynników sytuacyjnych w popełnianie przestępstw, nawet mimo rozwiniętych struktur rozumowania moralnego⁷⁵. Dodatkowo niektóre aktywności ludzi z właściwie uformowanym szkieletem moralnym mogą przyjmować formę protestu wobec społeczności, która naturalnie i szablonowo uznaje je za zachowania *stricte* przestępcze⁷⁶. W związku z tym stosunek skazanych do norm moralnych jest tylko jedną z właściwości osobistych mogącą chronić proaktywne jednostki przed ponownym angażowaniem się w przestępczy styl życia, gdyż także inne cechy osobowościowe⁷⁷ oraz czynniki kontekstualne⁷⁸ decydują o zakresie wykorzystywania proaktywnych zachowań w terażniejszości.

⁷³ J. Groth, *op. cit.*, s. 196.

⁷⁴ S.K. Parker, Y. Wang, J. Liao, *When is proactivity wise? A review of factors that influence the individual outcomes of proactive behavior*, „Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior” 6/2019, s. 231.

⁷⁵ J. Groth, *op. cit.*, s. 196–197.

⁷⁶ A.S. Waterman, *Indywidualizm i współzależność*, „Nowiny Psychologiczne” 3/1982, s. 18.

⁷⁷ B. Kwiatkowski, *Dalsza walidacja...*, s. 239–251.

⁷⁸ L. Glaser, W. Stam, R. Takeuchi, *Managing the risks of proactivity: A multilevel study of initiative and performance in the middle management context*, „Academy of Management Journal” 59/2016, s. 1339–1360.

Bibliografia

Literatura

Arditti J.A., *Parental incarceration and the family: Psychological and social effects of imprisonment on children, parents, and caregivers*, New York 2012.

Bandura A., *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*, Englewood Cliffs 1986.

Bańka A., *Proaktywność i decyzyjność. Nowe miary adaptacji twórczej do rozmytej rzeczywistości rynku pracy*, w: *Zawód czy kompetencje? Wymagania rynku pracy a wspieranie rozwoju kariery*, red. V. Drabik-Podgórna, M. Podgórna, Toruń 2016, s. 13–55.

Bateman T.S., Crant J.M., *The proactive component of organizational behavior: A measure and correlates*, „Journal of Organizational Behavior” 14/1993, s. 103–118.

Bernasiewicz M., *Środowiskowe uwarunkowania przestępczości w brytyjskich badaniach kryminologicznych*, „Forum Pedagogiczne” 1/2017, s. 27–36.

Buss D.M., *Selection, evocation, and manipulation*, „Journal of Personality and Social Psychology” 53/1987, s. 1214–1221.

Cochran J.C., Mears D.P., *Social isolation and inmate behavior: A conceptual framework for theorizing prison visitation and guiding and assessing research*, „Journal of Criminal Justice” 41(4)/2013, s. 252–261.

Crant J.M., *Proactive behavior in organizations*, „Journal of Management” 26/2000, s. 435–462.

Czeżowski T., *Dwojakie normy*, „Etyka” 1/1966, s. 145–155.

Czyżowska D., Niemczyński A., Kmieć E., *Formy rozumowania moralnego Polaków w świetle danych z badania metodą Lawrence’a Kolberga*, „Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej” 1(2)/1993, s. 19–37.

Dhimi M.K., Ayton P., Loewenstein G., *Adaptation to imprisonment: Indigenous or imported?*, „Criminal Justice and Behavior” 34(8)/2007, s. 1085–1100.

Dinger U., Ehrenthal J.C., Nikendei C., Schauenburg H., *Change in self-esteem predicts depressive symptoms at follow-up after intensive multimodal psychotherapy for major depression*, „Clinical Psychology and Psychotherapy” 24/2017, s. 1040–1046.

Gawke J.C., Gorgiewski M.J., Bakker A.B., *Personal costs and benefits of employee intrapreneurship: Disentangling the employee intrapreneurship, well-being, and job performance relationship*, „Journal of Occupational Health Psychology” 23/2018, s. 508–519.

Geertshuis S., Jung M., Cooper-Thomas H., *Preparing students for higher education: The role of proactivity*, „International Journal of Teaching and Learning in Higher Education” 26(2)/2014, s. 157–169.

Gibbs J., Basinger K.S., Grime R.L., Snarey J.R., *Moral judgment development across cultures: Revisiting Kohlberg’s universality claims*, „Developmental Review” 27(4)/2007, s. 443–500.

Glaser L., Stam W., Takeuchi R., *Managing the risks of proactivity: A multilevel study of initiative and performance in the middle management context*, „Academy of Management Journal” 59/2016, s. 1339–1360.

Grant A.M., Parker S.K., Collins C., *Getting credit for proactive behavior: Supervisor reactions depend on what you value and how you feel*, „Personnel Psychology” 62/2009, s. 31–55.

Groth J., *Rozumowanie moralne nieletnich przestępców*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 3/2007, s. 191–205.

Haynie D.L., Whichard C., Kreager D.A., Schaefer D., Wakefield S., *Social networks and health in a prison unit*, „Journal of Health and Social Behavior” 59/2018, s. 318–334.

Hirschman A.O., *Exit, voice, and loyalty. Responses to decline in firms, organizations, and states*, Cambridge 1970.

Kohlberg L., Mayer R., *Rozwój jako cel wychowania*, w: *Alternatywy myślenia o/dla edukacji*, red. Z. Kwieciński, Warszawa 2000, s. 21–65.

Kwiatkowski B., Bańka A., *Wstępna charakterystyka psychometryczna Skali Proaktywności w Izolacji Więziennej (SPIW)*, „Czasopismo Psychologiczne” 19(2)/2013, s. 361–373.

Kwiatkowski B., *Dalsza walidacja Skali Proaktywności w Izolacji Więziennej*, „Czasopismo Psychologiczne” 21(2)/2015, s. 239–251.

Kwiatkowski B., *Poziom proaktywności kobiet odbywających karę pozbawienia wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 96/2017, s. 69–86.

Kwiatkowski B., *Proaktywne konstruowanie przyszłości w izolacji więziennej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 93/2016, s. 43–59.

Leavitt H., *Managerial psychology: Managing behavior in organizations*, Chicago 1988.

Lepore S.J., Evans G.W., Schneider M.L., *Dynamic role of social support in the link between chronic stress and psychological distress*, „Journal of Personality and Social Psychology” 61(6)/1991, s. 899–909.

Lewicki A., *Psychologia kliniczna*, Warszawa 1969.

Lipsey M., Cullen F.T., *The effectiveness of correctional rehabilitation: A review of systematic reviews*, „Annual Review of Law and Social Science” 3/2007, s. 297–320.

Machel H., *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski*, Kraków 2008.

Major D.A., Turner J.A., Fletcher T.D., *Linking proactive personality and the Big Five to motivation to learn and development activity*, „Journal of Applied Psychology” 91(4)/2006, s. 927–935.

Marody M., *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*, Warszawa 1976.

Maslow A.H., *W stronę psychologii istnienia*, Poznań 2004.

Mika S., *Skuteczność kar w wychowaniu*, Warszawa 1969.

Morrison E.W., Phelps C.C., *Taking charge at work: Extrarole efforts to initiate workplace change*, „Academy of Management Journal” 42/1999, s. 403–419.

Muszyński H., *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1978.

Noddings N., *Educating moral people: A caring alternative to character education*, New York 2002.

O'Donnell I., Teljeur C., Hughes N., Baumer E., Kelly A., *When prisoners go home: Punishment, social deprivation and the geography of reintegration*, „Irish Criminal Law Journal” 17/2007, s. 3–9.

Opora R., *Kierunki współczesnych badań nad efektywnością oddziaływań resocjalizacyjnych*, „Probacja” 3/2012, s. 67–81.

Parker S.K., Collins C.G., *Taking stock: Integrating and differentiating multiple proactive behaviors*, „Journal of Management” 36/2010, s. 633–662.

Parker S.K., Wang Y., Liao J., *When is proactivity wise? A review of factors that influence the individual outcomes of proactive behavior*, „Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior” 6/2019, s. 221–248.

Pol J.D., *Marginalizacja więźniów – problem skazanych czy społeczeństwa?*, w: *Praca socjalna i polityka społeczna obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*, red. K. Marzec-Holka, A. Rutkowska, M. Joachimowska, Bydgoszcz 2008, s. 119–126.

Poznaniak W., *Zaburzenia w uspołecznieniu u przestępców: Analiza niektórych mechanizmów psychologicznych*, Poznań 1982.

Raś D., *O poprawie winowajców w więzieniach i zakładach karnych dla nieletnich*, Katowice 2006.

Reykowski J., *Funkcjonowanie osobowości w warunkach stresu psychologicznego*, Warszawa 1966.

Saja K., *Język etyki a utilitaryzm. Filozofia moralna Richarda M. Hare'a*, Kraków 2008.

Spitzmuller M., Sin H.P., Howe M., Fatimah S., *Investigating the uniqueness and usefulness of proactive personality in organizational research: A meta-analytic review*, „Human Performance” 28(4)/2015, s. 351–379.

Stanik J.M., *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*, Warszawa 1980.

Stepulak M., *Psycholog wobec proponowanych koncepcji normy etycznej*, w: *Norma psychologiczna*, red. Z. Uchnas, Lublin 1998, s. 97–112.

Szewczuk W., *Sumienie. Studium psychologiczne*, Warszawa 1988.

Tavris C., Wade C., *Psychologia. Podejścia oraz koncepcje*, Poznań 1999.

Trempała J., Czyżowska D., *Rozwój moralny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa 2003, s. 106–130.

Waterman A.S., *Indywidualizm i współzależność*, „Nowiny Psychologiczne” 3/1982, s. 1–21.

White R.W., *Motivation reconsidered: The concept of competence*, „Psychological Review” 66/1959, s. 297–333.

Wysocka-Pleszyk M., Tucholska K., *Proaktywność osadzonych a ich nadzieja na sukces i lęk przed przyszłością*, „Czasopismo Psychologiczne” 24(2)/2018, s. 373–380.